

اشکان رحمانی^۱ مجیدرضا مقنی پور^۲ حسین تفکری^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰،۷،۱ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۰،۱۱،۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰،۱۲،۱۲

DOI: 10.22055/PYK.2021.17278 DOR: 20.1001.1.23224622.1400.10.25.2.5

URL: paykareh.scu.ac.ir/article_17278.html

ارجاع به این مقاله: رحمانی، اشکان، مقنی پور، مجیدرضا و تفکری، حسین. (۱۴۰۰). مطالعه ویژگی های طرح و نقش، رنگ و بافت قالی های عشایر عرب خمسه اسکان یافته در روستاهای شهرستان سرچهان (مطالعه موردی: طایفه غنی). پیکره، ۱۰(۲۵)، صص. ۱۵-۳۳

ترجمه انگلیسی این مقاله با عنوان زیر در همین شماره منتشر شده است

A Study of the Design, Pattern, Color and Weaving Characteristics of Arab Khamseh Nomadic Carpets Settled in the Villages of Sarchehan (Case Study: Ghani Clan)

مقاله پژوهشی

مطالعه ویژگی های طرح و نقش، رنگ و بافت قالی های عشایر عرب خمسه اسکان یافته در روستاهای

شهرستان سرچهان (مطالعه موردی: طایفه غنی)

چکیده

بیان مسئله: ایل خمسه به همراه ایل قشقایی از ایلات تولیدکننده قالی در استان فارس محسوب می گردد. طایفه غنی از ایل عرب خمسه از معروف ترین طایفه قالی باف این ایل می باشد. این طایفه در طول سه دهه اخیر به صورت خودجوش و هدایت شده در روستاهای شهرستان سرچهان ساکن شده اند. از زمان اسکان تاکنون، قالی بافی در این روستاها ادامه داشته است. این مقاله به دنبال پاسخ دهی به این پرسش هست که وضعیت کنونی قالی بافی طایفه غنی در روستاهای سرچهان از نظر طرح و نقش، رنگ و ساختار بافت چگونه است؟

هدف: شناسایی ویژگی های فنی و فرمی قالی طایفه غنی اسکان یافته در روستاهای سرچهان هدف این پژوهش می باشد.

روش پژوهش: روش پژوهش توصیفی-تحلیلی است و انتخاب نمونه ها تصادفی بوده است، به جز بخش های تاریخی که از طریق مطالعه کتابخانه ای به دست آمده، بخش اعظم گردآوری اطلاعات مقاله بر پژوهش های میدانی استوار است که از منطقه به دست آورده شده است و در بخش تخصصی این پژوهش ابزار گردآوری اطلاعات کارت مشاهده می باشد.

یافته ها: یافته های پژوهش بر اساس تحلیل ۲۸ تخته قالی نشان می دهد طرح ترنجی، لچک ترنجی، سه ترنجی، چهار ترنجی و چند ترنجی (ترنج دو ردیفه) از اصلی ترین و متنوع ترین طرح قالی این طایفه می باشد که در آن ترنج ها به هم پیوسته و در نمونه لچک دار نیز لچک ها به هم پیوسته هستند، نقوش گیاهی، جانوری و انسانی به شکل هندسی و الگوپذیری از طبیعت پیرامون و همچنین با تکیه بر باورها و اعتقادات آن ها بافته شده، نقوش مرغ و درخت به اشکال گوناگون از بسامد بیشتری برخوردارند. و در نمونه های متأخر از تعدد و تنوع نقوش کاسته شده و نقوش غیرهندسی به صورت طبیعی استفاده شده است. از نظر فنی، ساختار بافت با استفاده از گره متقارن، مواد اولیه پشمی (تار، پود، پرز) و چله کشی ثابت می باشد. الیاف به کار رفته با مواد شیمیایی رنگرزی شده که رنگ زمینه تمام قالی مورد بررسی لاکی بود.

کلیدواژه

قالی، عرب خمسه، شهرستان سرچهان، عشایر، عرب غنی

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

rahmani.ashkan@shirazu.ac.ir

۲. استادیار گروه هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

۳. کارشناس فرش، گروه هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

مقدمه

قالی بافی را می توان در بیشتر روستاهای استان فارس به ویژه در مناطقی که در قلمرو کوچ عشایر قرار دارد مشاهده نمود. این روستاها یا عشایر در طول زمان یکجانشین شده اند یا به دلیل همجواری با ایلات و عشایر از فرهنگ عشایری تأثیر گرفته و در میان آن ها، قالی بافی متداول گشته است. به عبارتی می توان گفت اساس و بنیان قالی استان را قالی عشایری تشکیل می دهد مگر در تعداد اندکی از روستاها و شهرهای استان که قالی بافی آن ها دارای سبک روستایی هست. شمال استان فارس؛ شهرستان های نی ریز، بوانات، اقلید، آباده که نسبت به مناطق جنوب آب و هوای سردتری دارد، جزء مناطق سردسیری عشایر فارس می باشد. شهرستان های شمال شرقی استان فارس از جمله بوانات و سرچهان محل سردسیری عشایر عرب خمسه بوده است. گروه هایی از این اقوام کوچ نشین در دهه های اخیر زندگی کوچ نشینی را ترک گفته و به صورت یکجانشین در قالب اسکان هدایت شده^۱ و یا خودجوش^۲ در قلمرو کوچ خود درآمده اند. اسکان تیره های مختلف طایفه غنی از ایل خمسه در روستاهای شهرستان سرچهان چه به صورت اختیاری و چه به صورت جبری از آن نمونه ها است. اسکان شدگان در روستاهای شهرستان سرچهان، هنر قالی بافی را در کنار فعالیت های کشاورزی و دامداری به صورت تفننی با هدف فروش و رفع نیازهای اقتصادی خانوار انجام می دهند و از این فروش ها برای فرش کردن کف خانه استفاده می کنند. مسأله اصلی این پژوهش در حقیقت پرداختن به ساختار فرمی طرح و نقش و همچنین ویژگی های فنی بافت از جمله: مواد اولیه و ابزار مورد استفاده، نوع گره به کار رفته، نوع پودگذاری، شیرازه پیچی و آرایش سر چله ها در طایفه غنی اسکان یافته در روستاها است. در این مطالعه که اساس آن را پژوهش های میدانی تشکیل می دهد، با استفاده از کارت مشاهده و مشاهده مستقیم از نمونه ها سعی شده است با تحلیل ۲۸ تخته قالی به تحلیل طرح ها و ساختار بافت پرداخته شود. به دیگر سخن برای نیل به اهداف پژوهش پرسش ذیل مطرح است، وضعیت کنونی قالی بافی طایفه غنی در روستاهای سرچهان از نظر طرح و نقش، رنگ و ساختار بافت چگونه است؟ جهت رسیدن به پاسخ پرسش مطرح شده در این مقاله ابتدا روستاهایی از شهرستان سرچهان که تیره های مختلف طایفه غنی در آن اسکان شده اند و جامعه آماری پژوهش را تشکیل می دهند معرفی و سپس وضعیت کنونی قالی بافی روستاهای هدف را بررسی می نماید و در نهایت قالی اسکان یافتگان را از نظر فرم طرح و نقش و ویژگی های فنی تحلیل می نماید. در این پژوهش محدوده و منابع اطلاعاتی ما از طریق آمار و ارقام اخذ شده از ارگان های متولی قالی دست باف در منطقه شهرستان سرچهان، مصاحبه با بافندگان با سابقه در منطقه، مشاهدات عینی و نمونه های قابل دسترسی، مصاحبه با افراد مسن ایل خمسه ساکن شهرستان سرچهان، منابع موجود از جمله کتب و مقالات به دست آمده است.

روش پژوهش

رویکرد پژوهش کیفی و از نظر هدف بنیادی و پیشبرد آن توصیفی تحلیلی است. بخش اعظم اطلاعات به جز اطلاعات اولیه و پایه از طریق پژوهش های پیمایشی با مراجعه به روستاهای هدف به دست آمده است. روستاهای مورد مطالعه که در شهرستان سرچهان واقع شده عبارت از بنک، باغ صفا، دفر، محمدآباد، جوکان بالا، جوکان پایین، کرکویه، شهرک الزهرا، صوفیان، چرکه گاز می باشد که در **جدول ۱** و **تصویر ۱** آورده شده است. مطالعات میدانی نشان می دهد که بخش اعظم از ساکنین این روستاها را طایفه غنی از عشایر عرب خمسه تشکیل می دهد که در دهه های ۷۰، ۸۰ و ۹۰ شمسی به صورت خودجوش و هدایت شده اسکان داده شده اند و این روستاها در قلمرو کوچ و منطقه بیلاقی آن ها قرار دارد. (**تصویر ۲**) اطلاعات تخصصی مقاله بر پایه تحلیل ۲۸ تخته قالی

انتخاب شده از روستاهای ذکر شده در منطقه شهرستان سرچهان می باشد که به صورت تصادفی انتخاب شده است. به سخنی دیگر جامعه آماری این پژوهش قالی طایفه غنی اسکان یافته در روستاهای سرچهان و نمونه آماری ۲۸ تخته قالی تحلیل شده می باشد. با توجه به این که بیشتر قالی های یافته شده عمر حداکثر ۴۰ سال داشتند از این نظر نتایج بدست آمده را می توان ویژگی های قالی های امروزی طایفه غنی برشمرد.

جدول ۱. مشخصات روستاهای قالی باف طایفه غنی اسکان یافته در شهرستان سرچهان مورد مطالعه در جامعه آماری. منبع: نگارندگان

ردیف	نام روستا	ساکنان روستا	جمعیت روستا ^۲	توضیحات
۱	جوکان علیا	بنکوی اشرف و علی خانی	۲۰۰ نفر	منطقه بیلاق نشین قبل و سکونت حال (سکونت دهه هشتاد)
۲	کرکوبه	بنکوی علی خانی	۱۸۰ نفر	منطقه بیلاق نشین قبل و سکونت حال (سکونت دهه نود)
۳	صوفیان	بنکوی علی خانی و سادات موسوی	۱۱۰ نفر	منطقه بیلاق نشین قبل و سکونت حال (سکونت اوایل دهه هفتاد)
۴	الزهرا	بنکوی اشرف، علی خانی و سادات موسوی	۶۴۰ نفر	اسکان اولین گروه های طوایف ایل خمسه به سال ۱۳۸۰ می رسد. به صورت رسمی از سال ۱۳۸۵ شروع شد.
۵	محمد آباد	بنکوی ملک حسینی	۱۲۰ نفر	شروع اسکان از اوایل دهه هشتاد
۶	جوکان پایین	بنکوی لبو محمدی	۸۰ نفر	شروع اسکان از اوایل دهه هشتاد
۷	دفر	بنکوی عابدی	۴۰۰ نفر	شروع اسکان از اوایل دهه هشتاد
۸	باغ صفا	بنکوی چگینی	۱۰۰ نفر	شروع اسکان از سال ۹۰
۹	بنک	بنکوی یار احمدی	۱۲۰ نفر	شروع اسکان از اوایل دهه هفتاد
۱۰	چرکه گاز	بنکوی لبو محمدی و عیسی	۲۰۰ نفر	شروع اسکان از اوایل دهه نود
۱۱	شهر کره ای	بنکوی اشرف، عابدی، لبو محمدی، هاشمی و ملک حسینی	۶۵۰ نفر	شهر کره ای که مرکز شهرستان سرچهان است از اوایل دهه هفتاد عشایر را برای سکونت و یکجانشینی به سمت خود سوق داده است.

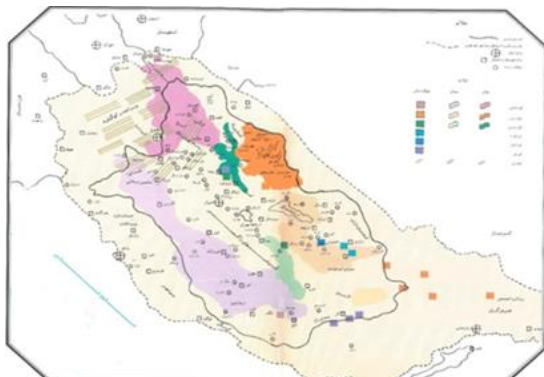
پیشینه پژوهش

بررسی پیشینه پژوهشی حاکی از آن است که مطالعه مستند، جامع و مدونی در این زمینه صورت نگرفته است. مطالعاتی که موجود هست و پیش تر انجام شده ناظر بر شناسایی و کندوکاو در طرح و نقش دست بافته های ایل عرب خمسه در زمان کوچ نشینی و معرفی گونه های مختلف قالی خمسه و نقوش آن هست. به صورت خلاصه می توان به موارد ذیل اشاره داشت؛ به جز کتاب های سه جلدی^۴ «پرهام» در مورد دست بافته های فارس که به صورت جامع قالی فارس را از قدیم ترین نمونه های در دسترس تا زمان تحقیق کنکاش نموده اند، مابقی تحقیقات انجام شده به صورت موردی و خاص می باشد. «پرهام» (۱۳۸۳) در تحقیقات خود با عنوان «راز و رمز طرح های عرب جنی» و «تازه های عرب جنی» به صورت جداگانه نقوش اصلی و اطلاق عنوان به چنین طرح هایی را ریشه یابی می نماید. «دادور و رسولی» (۱۳۸۹) در مقاله خود با عنوان «تحلیلی چند بر قالیچه های عرب جنی فارس» ریشه نقوش به کار رفته چند قالیچه عرب جنی را تحلیل می نماید. «پشوتنی زاده» (۱۳۹۷) در مقاله «نقش پادشاه ملکه

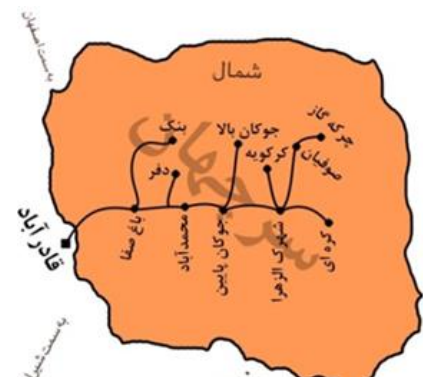
جنینان در قالی عرب جنی فارس» به صورت خاص قالی عرب جنی و نقوش رایج آن و همچنین منابع الهام آن و وجوه اشتراکات منابع الهام را تحلیل می‌نماید. «شیرازی و همکاران» (۱۳۹۲) در مقاله «بررسی ویژگی‌های نقش‌پردازی، رنگ‌آمیزی و بافتار قالی-خورجین‌های عرب جباره فارس» ویژگی‌های نقش‌پردازی، ساختار بافت و رنگ‌آمیزی را مورد کنکاش قرار داده و نقوش متداول آن را تحلیل کرده‌اند. «مبینی و اسکندری» (۱۳۹۴) در مقاله «بررسی طرح و نقش قالی طایفه گشنی و مقایسه آن با قالی‌های ایل عرب» تشابه نقوش به کار رفته در طایفه گشنی را که به‌زعم نویسندگان مرتبط با عرب خمسه می‌تواند باشد مورد بررسی قرار داده است.

جغرافیای شهرستان سرچهان

شهرستان سرچهان از شهرستان‌های استان فارس است. این شهرستان به مرکزیت شهر کره‌ای دارای دو شهر و هفتاد روستاست. بخش سرچهان استان فارس با وسعتی حدود ۲۲۶۶ کیلومتر مربع در شمال شرقی استان فارس و در جنوب شهرستان بوانات واقع شده است. سرچهان دارای آب و هوایی سرد و خشک می‌باشد که متوسط بارندگی آن ۲۷۰ میلیمتر و متوسط ارتفاع از سطح دریا ۲۱۰۰ متر می‌باشد. قسمت عمده بخش سرچهان را دشت تشکیل داده که از طرف شمال و جنوب به دو رشته کوه محصور می‌گردد و دارای دو حوزه آبخیز شرقی (به طرف کویر هرات-مروست) و غربی (به طرف ارسنجان) می‌باشد. سرچهان طبق سرشماری سال ۱۳۹۵، ۳۰۳۱۷ نفر جمعیت که شامل ۶۷۳۸ نفر جمعیت شهری، ۱۵۷۵۴ نفر جمعیت روستایی و ۷۸۲۵ نفر جمعیت عشایری می‌باشد. (میرزآزاده، مصاحبه، مهر، ۱۳۹۸) سرچهان از سمت شمال به بخش‌های مرکزی و مزایجان و شهر بوانات، از جنوب به شهرستان‌های ارسنجان و آباد طشک، از شرق به استان یزد (شهرستان خاتم) و از سمت غرب به شهرستان‌های پاسارگاد و خرمبید متصل و محصور می‌شود. شهرستان سرچهان دارای دو شهر کره‌ای و حسامی، سه دهستان (باغ صفا، سرچهان، توجردی) و تعداد ۷۰ روستا و آبادی و محل بیلاق خانوار عشایر از طوایف مختلف ایلات خمسه می‌باشد که مهم‌ترین طوایف آن شامل طایفه چهارراهی، غنی، قرایی، جشنی است که به زبان فارسی و عربی تکلم می‌کنند.

تصویر ۲. نقشه پراکنش عشایر استان فارس، رنگ نارنجی مناطق بیلاق و اسکان، رنگ. منبع: پرهام، ۱۳۷۵، ص. ۱

تصویر ۱. نقشه روستاهای قالی‌باف مورد بررسی در جامعه آماری. منبع: نگارندگان.

آشنایی با ایل عرب خمسه و طایفه غنی

اجداد عرب خمسه در زمان بنی امیه و بنی عباس در قرون اولیه ظهور اسلام از عمان، عربستان و یمن به فارس مهاجرت کرده اند. (افشار سیستانی، ۱۳۶۶، ص. ۶۶۹) طی قرن های متمادی در شرق استان فارس به صورت جامعه عشایری زندگی می کردند. بسیاری از آن ها یکجانشین شده اند و بعد از اسکان اجباری ایلات فارس (بعد از تخت قاپو شدن عشایر توسط رضاشاه) به حالت کوچ نشینی برگشتند و برخی از آن ها با روستاییان شرق استان فارس ارتباط فامیلی پیدا کرده و از حالت ایلیاتی بیرون آمده اند. (Opie, 1981, p. 74) ایلات خمسه در سال ۱۸۶۴ میلادی توسط خاندان قوام تشکیل گردید، این ایل متشکل از پنج ایل با نژاد و زبان های مختلف می باشد؛ اینالو: ترک زبان که با اینالوهای شاهسون قزوین قرابت دارند، بهارلو: ترک زبان از طوایف تشکیل دهنده قزلباش بوده اند، نفر: ترک زبان، باصری: فارس زبان و در نهایت عرب ها عرب زبان می باشند. (Hesougo, 1978, p. 16; Opie, 1992, pp. 190-195) ایلات خمسه از لحاظ جمعیت بعد از قشقایی ها دومین ایل ساکن استان فارس هستند و در این ایل جمعیت ایل عرب های خمسه از همه بیشتر است. (شهبازی، ۱۳۶۹، ص. ۱۳۶) عشایر خمسه در بخش های شرقی و جنوب شرقی فارس در شرق مناطق قشقایی ساکن می باشند. در شمال، مناطق سکونت آنان تقریباً تا ابرقو واقع در استان یزد و در جنوب تا لارستان می رسد. در مورد جمعیت عشایر عرب خمسه آمار تخمینی و تقریبی وجود دارد. بر اساس آخرین سرشماری عشایر کوچنده کشور در سال ۱۳۸۷ توسط مرکز آمار ایران جمعیت ایل خمسه ۳۷ هزار و ۵۲۸ نفر (۷۳۴۱ خانوار) می باشد که در این سرشماری تعداد جمعیت عرب خمسه به تفکیک آورده نشده است. (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۸) اعراب خمسه به دو طایفه تقسیم می شوند، جباره و شیبانی. هر یک از این دو طایفه از ده ها تیره و طایفه های مختلف قومی تشکیل می شوند. (ایوانف، ۱۳۸۵، ص. ۱۰۴) بیلاق ایل عرب دهستان های توابع نی ریز، اطراف سروستان، ارسنجان، بوانات و قنقری و سرچهان و ارتفاعات شمال شرقی توابع ارسنجان و بخشی از مرودشت و مشهد مرغاب است و قشلاق در استان های شهرستان های فسا، جهرم، حاجی آباد و داراب، دهستان های سبعة، رودان و احمدی تا حدود لار شامل می شود. (افشار سیستانی، ۱۳۶۶، ص. ۶۷۰؛ پرهام، ۱۳۶۴، ص. ۱۹۸) بیشتر عرب های جباره و شیبانی سال هاست که در نواحی گرمسیری و پاره ای در نواحی سردسیری بوانات و قنقری و سرچهان ساکن و یکجانشینند. (پرهام، ۱۳۷۵، ص. ۳۱؛ پرهام، ۱۳۶۴، ص. ۱۹۸) طایفه جباره از طایفه های زیر تشکیل می گردند، ۱. لبو محمدی ۲. شیری ۳. غنی ۴. جابری ۵. کوچی ۶. عزیزی ۷. نقدعلی که همگی از یک نژادند و خود را فرزندان «شیخ جناح» نواده «جابرین عبدالله انصاری» از صحابه خاص پیامبر اکرم می دانند. تیره هایی هم نیز بعداً به طایفه جباره ملحق گردیدند. طایفه غنی یا ابوالغنی بزرگترین و با رونق ترین طایفه قالی بافی در عرب جباره است و این طایفه متشکل از فرزندان عبدالغنی فرزند شیخ جناح است که دارای سه پسر بوده به نام های ۱. حاج گنج که دارای نه پسر به نام های علی خان، ملک حسین، اشرف، باباخان، عطاخان، ابراهیم خان، میرمهدی، عزیزخان و ملارضا که هر یک تیره به همین نام تشکیل دادند. ۲. زین العابدین تیره هایی در غنی تشکیل داده معروف به عابدی که بزرگترین تیره غنی حساب می شود. ۳. یاراحمد؛ تیره ای معروف به یاراحمدی تشکیل داده که جمعیت آن در ردیف عابدی می باشد. (نمودار ۱) طایفه غنی بیش از دو دهه هست که ساکن شده و در املاک موروثی خویش به کشاورزی می پردازند (سهم پور، ۱۳۷۷، ص. ۱۸۴)

نمودار ۱. طایفه های اصلی تشکیل دهنده ایل خمسه، طایفه جباره و طایفه غنی. منبع: نگارندگان

وضعیت کنونی قالی بافی طایفه غنی ساکن در روستاهای سرچهان

گروهی از اعراب غنی که از دیرباز به قالی بافی شهرت داشته و بخش اعظمی از دست بافته های استان فارس را تولید می کردند اکنون در بخش سرچهان سکونت دارند. تحقیقات میدانی صورت گرفته از روستاها حاکی از این است که فعالین این حوزه نسبت به گذشته بسیار کم شده است. علی رغم داشتن اوقات فراغت و امکانات رفاهی و بهداشتی بیشتر و حجم کار و مسئولیت کمتر نسبت به دوره کوچ نشینی، با کاهش تدریجی بافندگان در طول سه دهه اخیر در این روستاها مواجه هستیم. تمامی تولیدات صورت گرفته در روستاهای مورد بررسی به شیوه خویش فرمایی هست. طبق آداب و رسوم عشایر، بافندگی حرفه ای زنان و در روستاهای جامعه آماری بافندگی یک حرفه نیمه وقت محسوب می گردد. غالب بافندگان را زنان میانسال و مسن تشکیل می دهند و نسل امروز انگیزه چندانی به فعالیت در تولید قالی ندارند و این نوع نگرش را شاید بتوان در چند علت جستجو نمود. دلیل اول می تواند با فراهم نبودن امکانات اشتغال خانگی زنان، عدم بازار فروش مناسب مرتبط باشد، در روستاها تشکیلی که بافندگان را در چرخه فرآیند تولید و فروش حمایت نماید وجود ندارد. با افزایش آگاهی های اجتماعی دختران تحولات عمیقی در سطح نیازهای این افراد دیده می شود به همین دلیل ترجیح آن ها ادامه تحصیل تا مقاطع عالی است تا بافت قالی به صورت سنتی در منازل و این نشان می دهد که افزایش میزان تحصیلات دختران و زنان با فعالیت در هنر قالی بافی به صورت سنتی نسبت عکس دارد. روشن نبودن افق آینده کاری خود از نظر بیمه، وضعیت اقتصادی، سلامتی، جایگاه اجتماعی، کار افتاده شدن بافندگان مسن به دلیل عدم حمایت ها، مقایسه نمودن درآمد بافندگی خود با کار کردن در زمین های زراعی^۵ از عمده ترین دلایل عدم تمایل بافندگان به بافت قالی می توان برشمرد. در روستاهای مورد بررسی، بافت قالی در چنین شرایطی انجام می شود؛ بافندگی در ماه ها و فصولی که کشاورزی به حداقل می رسد، تبدیل نمودن مواد خامی مانند پشم که از حیوانات خود به دست آمده به محصول، برآورده کردن نیازهای زندگی خود و به عبارتی خودمصرفی برای فروش به دوره گردها و تعویض با قالی های ماشینی بزرگ پارچه برای مفروش کردن خانه ها، سفارش پذیری به شکل محدود.

ویژگی های فرمی طرح و نقش قالی طایفه غنی: ایل عرب خمسه از گذشته های دور یکی از معروف ترین بافنده های قالی در استان فارس بوده که سهم خاصی را از نظر تولید کمی قالی فارس در اختیار داشته اند. «سیسیل ادواردز» از پژوهشگران قالی در کتاب قالی ایران که در سال ۱۹۴۸ تهیه نموده اشاره می کند که به صورت تخمینی حدود ۴۰ درصد از تولیدات قالی استان فارس از ایل خمسه می باشد. در بین ایلات مختلفی (عرب،

باصری، اینالو، بهارلو، نفر) که ایل خمسه را تشکیل داده‌اند سهم اعراب خمسه از همه بیشتر می‌باشد. (ادواردز، ۱۳۶۸، ص. ۳۱۶) در میان طوایف مختلف عرب بخش اعظم قالی‌بافی توسط طایفه‌های جباره صورت می‌گیرد و در بین آن‌ها نیز طایفه‌های مزیدی، غنی، کوچی، قرایی، شیری، درازی و پیرسلامی بیشترین سهم را در بافت قالیچه‌های ممتاز داشته‌اند. (پرهام، ۱۳۷۱، ص. ۲۰۰) طرح‌های مرغی (تصویر ۳)، بته‌ای، حوض در حوض (تصویر ۴) از طرح‌های متداول عرب خمسه محسوب می‌گردد. در حقیقت بافندگان ایلات و طوایف عرب را باید مانند دیگر گروه‌هایی مانند بوانات، نیریز، عشایر لر و باصری وارث کهن‌ترین سنت‌های قالی‌بافی دانست. به‌همین دلیل است که نقش‌مایه‌های باستانی در قالی‌بافی ایلات عرب بسیار هستند. اگرچه با وجود نمونه‌های بسیار نفیس و ارزشمند قالی ایلات عرب در مجموع و به‌ویژه از جهت تنوع و طراوت رنگ‌آمیزی به‌پای قالی‌های قشقایی و بهارلو نمی‌رسد از دیدگاه تاریخی قالی‌بافی فارس و ویژگی‌های هنری آن قالی عرب خمسه اهمیت فراوان دارد. (پرهام، ۱۳۷۱، ص. ۲۰۰) صرف نظر از آن‌که نزدیک به یک سوم دست‌بافته‌های عشایری فارس از ایل عرب است، فراموش نباید کرد که عشایر عرب برخلاف عشایر ترک، پیش از آمدن به فارس هیچ‌گونه قالی‌بافی نداشته و همه چیز را از فارسیان برگرفته و آموخته‌اند. با توجه به این واقعیت تاریخی و نیز این که عرب‌ها قرن‌ها پیش از ترکان به فارس کوچ نموده‌اند. (Opie, 1981, p. 73) در بعد طرح و نقش قالی طایفه غنی؛ نوع نقوش و طرح‌ها کاملاً هندسی است که از روی نقشه بافته نمی‌شود. در قالی طایفه غنی اسکان یافته نقوش بیشتر حفظی‌بافت است. بافندگان امروزی کمتر بداهه‌بافی را در دستور کار خود قرار داده‌اند. در مجموع زمینه قالی‌ها نسبت به گذشته خلوت شده و خلاصه‌بافی^۷ بیشتر خودنمایی می‌کند و بافندگان قالی‌های زمینه ساده و خلوت را به قالی‌هایی با زمینه شلوغ ترجیح می‌دهند. از تعدد حاشیه‌های قالی قدیمی طایفه غنی کاسته شده و تعداد حاشیه‌ها حداکثر به سه عدد می‌رسد. نقوش سنتی هندسی شلوغ که خاص ایلات خمسه بوده در قالی‌های متاخرتر مورد بررسی روستاهای یاد شده به‌نسبت کمتر شده و بافندگان سعی می‌کنند از نقوش کمتر در تعداد دفعات بیشتری در زمینه استفاده نمایند. عدم قرینه که یکی از ویژگی‌های اصلی قالی‌های عشایری هست، در قالی‌های تحلیل شده بیشتر سعی شده بود تا به‌صورت قرینه بافته شود. ذهنیت عدم قرینگی بافنده در چیدمان نقوش مؤثر بوده، نقوش حیوانی، گیاهی که دارای جهت هستند بدون قرینه بافته می‌شود. برای بافت قالی‌ها، بافنده‌ها بیشتر از قالی بافته شده که کنار خود می‌گذارند برای بافت جدید و گرفتن نقوش استفاده می‌کنند و یا کاملاً حفظی‌بافت است این هم نیز بر کم‌تنوعی نقوش دامن می‌زند.

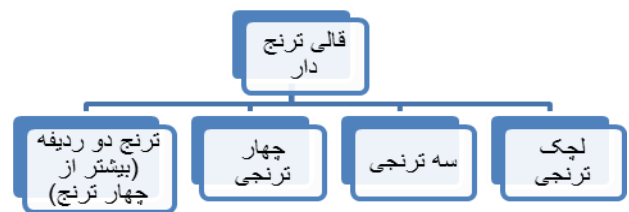
تصویر ۴. قالی طایفه غنی عرب خمسه، قرن سیزدهم شمسی. منبع: پرهام، ۱۳۷۵، ص. ۲۰۲

تصویر ۳. قالی مرغی عرب خمسه (طایفه غنی؟)، نیمه اول قرن سیزدهم شمسی. منبع: Opie, 1981, p. 77

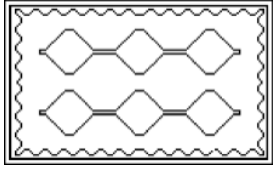
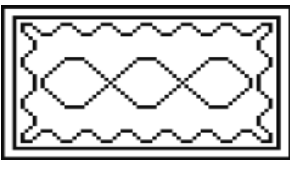
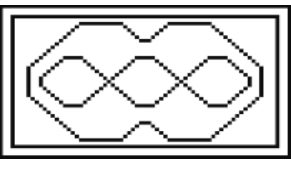
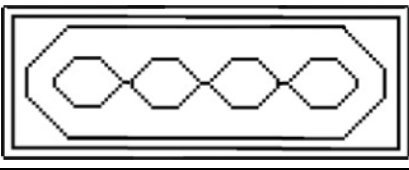
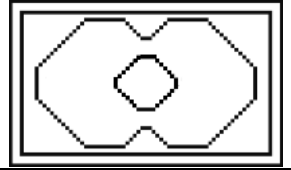
چیدمان ترکیببندی طرح های قالی این منطقه تقریباً به یک شکل که با فرم های متنوعی ارائه می دهند. (جدول ۲ و نمودار ۲) این طرح ها و نقوش را از سنت گذشتگان خود به ارث برده اند و ترکیببندی طرح ها به نسبت کمتر دستخوش تحولات زمانه شده و توانسته فرم کلی گذشته خود را حفظ نماید. می توان این گروه از طرح و نقش ها را در زمره ترکیببندی اشکالی دانست که از سال ها پیش به یک شیوه بافته شده و کمتر دستخوش تغییرات زمانه قرار گرفته است. (پرهام، ۱۳۶۴، ص. ۹۵؛ ژوله، ۱۳۸۱، ص. ۲۰۶)

نمودار ۲. دسته بندی کلی انواع قالی های ترنج دار
پر کاربرد در جامعه آماری. منبع: نگارندگان

در این تیپ قالی ها شاکله کلی طرح در گذر زمان بدون تغییر باقی می ماند و چگونگی چیدمان نقوش در بستر قالی بر اساس سلیقه بافنده، فرهنگ طایفه، پیشینه قالی بافی بافندگان، الگوهایی که از آن پیروی می کنند تغییر و تحول می پذیرد. تعداد حاشیه در بیشتر قالی های مورد بررسی سه عدد بود که حاشیه اصلی به نام «حور لوردانی» معروف است.

جدول ۲. ترکیب بندی کلی طرح های ترنج دار پر کاربرد قالی های طایفه غنی. منبع: نگارندگان.

		
قالی شش ترنجی (شش کاسه ای)	قالی سه ترنجی (سه کاسه ای)	قالی سه ترنجی (سه کاسه ای)
		
قالی چهار ترنجی (چهار کاسه ای)		قالی لچک ترنجی

ترنج در نزد بافنده های این طایفه به «کاسه» معروف است. فرم ترنج ها شش ضلعی هستند که در راستای طولی قالی به هم پیوسته اند. در قالی هایی که تعداد ترنج آن ها بیشتر از چهار عدد می باشد، معمولاً ترنج ها در دو ردیف قرار دارد و در بعضی از نمونه های استثنایی تا هفت ترنج نیز به هم پیوسته و در یک ردیف قرار دارد. (تصویر ۵)

تصویر ۵. قالی هفت ترنجی.

منبع: نگارندگان

بررسی قالی های به جای مانده از دوران کوچ نشینی عرب خمسه نشان می دهد که فرم ترنج ها بدون تغییر از گذشته تاکنون ادامه پیدا کرده است. (ادواردز، ۱۳۶۹، صص. ۳۳۵-۳۳۰؛ پرهام، ۱۳۷۷، صص. ۲۲۰-۲۲۴) در اکثر قالی های بزرگ اندازه تا ده ترنج در مرکز قالی استفاده می شود. زیاد شدن تعداد ترنج ها تأثیری در ابعاد و اندازه ترنج ها نداشته بلکه طول و عرض قالی ها زیادتر می شود. ترکیب بندی طرح های قالی روستاهای جامعه آماری طبق جدول ۳ و ۴ می توان به صورت کلی در پنج گروه دسته بندی نمود؛ لچک ترنجی، سه ترنجی، چهار ترنجی، چند ترنجی. متفرقه (دو ترنجی، تصویری، ترنج غیرهندسی).

جدول ۳. تحلیل ترکیب بندی طرح های قالی ها در روستاهای مورد بررسی در جامعه آماری. منبع: نگارندگان.

قالی (الگوی تحلیلی)	فرم و نقوش ترنج	نقوش زمینه و لچک	نقوش حاشیه	رنگ غالب	روستای بافنده	فراوانی
سه ترنجی	فرم ترنج ها شش ضلعی متمایل به لوزی است، غالباً گیاهی (گل های گرد)	گیاهی، جانوری، انتزاعی، در قالی های سه ترنجی تعداد لچک ها زیاد و به هم پیوسته	ماهی نیم گل،	زمینه لاکه، لچک ها سرمه ای، ترنج سرمه ای و	الزهرا، جویکان، کره ای، باغ صفا، چرکه گاز	۱۱

فرآوانی	روستای بافنده	رنگ غالب	نقوش حاشیه	نقوش زمینه و لچک	فرم و نقوش ترنج	قالی (الگوی تحلیلی)
		بعضا سفید، حاشیه سفید	بازوبندی، سرمرغی	و از حالت لچک خارج شده‌اند. نقوش درخت بی‌پایان در زمینه	چند پر، گل‌های ساقه‌دار، جانوری (پرنندگان)	
۳	الزهر، محمدآباد، بنک	زمینه لاکه، لچک‌ها سرمه‌ای، ترنج سرمه‌ای، حاشیه سفید	بازوبندی	در زمینه تکرار نقوش ساده گیاهی. نقوش حیوانی و انتزاعی. در قالی‌های مورد بررسی چهار لچک که نقوش گیاهی کار شده است.	ترنج‌ها شش ضلعی متمایل به لوزی در طول قالی تکرار می‌شود، گل‌های گرد چندپر، گل‌های سه بوته	چهار ترنجی
۴	دفر، صوفیان، محمدآباد، الزهرا	زمینه لاکه، لچک سرمه‌ای، ترنج سرمه‌ای، حاشیه سفید	بندی، بازوبندی، مبداء وسط	جانوری (نقوش پرنندگان) و نقوش گیاهی، بوته چند گل	فرم ترنج هشت ضلعی متمایل به لوزی، داخل ترنج‌ها گل‌های گرد بزرگ چندپر، بوته‌های سه گل	لچک ترنج
۶	کره‌ای، بنک، الزهرا	زمینه لاکه، ترنج سرمه‌ای و بعضاً لاکه، لچک سرمه‌ای، حاشیه سفید	بازوبندی	گیاهی، گل‌های گرد چند پری، بوته سه گل، نقوش درخت بی‌پایان در زمینه	فرم ترنج شش ضلعی و لوزی در دو ردیف موازی تکرار می‌شود، نقوش گیاهی غالباً گل‌های گرد	چند ترنجی
۴	الزهر، جوکان، بنک، دفر	زمینه لاکه، حاشیه سفید، لچک و ترنج سرمه‌ای	مبداء وسط بندی	تصاویر زمینه نقوش انتزاعی، گیاهی و حیوانی طبیعی،	ترنج غیرهندسی، تصویری،	متفرقه

جدول ۴. نمونه‌ای از گروه پنج‌گانه قالی‌های مورد بررسی مطابق با جدول شماره ۳. منبع: نگارندگان.

			لچک ترنجی
			سه ترنجی
			چهار ترنجی

			
			چند ترنجی
			متفرقه: تصویری، ترنج غیر هندسی

نقوش مورد استفاده را می توان در چهار گروه طبقه بندی نمود. (جدول ۵)

۱. **نقوش گیاهی:** بدون تردید در تمامی قالی های مورد بررسی نقوش گیاهی استفاده شده بود. از اصلی ترین نقوش به کار رفته در قالی این طایفه، درخت زندگی می باشد که در قالی های این طایفه به دو صورت بی پایان و منقطع به کار رفته است. درخت زندگی بی پایان در دو طرف ترنج در سرتاسر زمینه تکرار شده است. (تصویر ۶) بوته سه گل از دیگر نقوش گیاهی متداول در قالی این طایفه به شمار می رود.

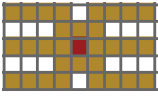
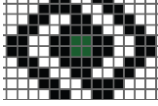

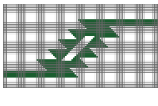
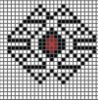
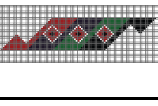

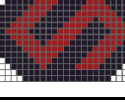
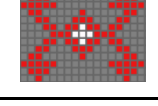
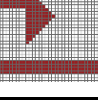
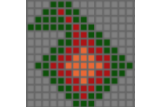
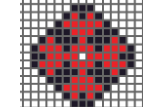

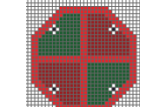

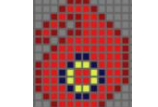

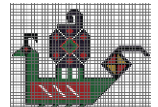

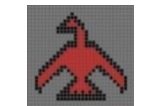

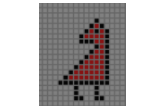
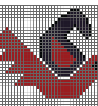

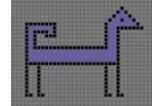
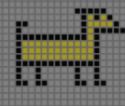

۲. **نقوش انتزاعی:** این گروه بیشتر برای پر کردن زمینه در بین نقوش اصلی بافته می شود به آن ها نقوش ثانویه نیز لقب داده می شود. آنقدر استیلیزه و انتزاعی شده اند که تشخیص منشاء اصلی آن بسیار دشوار می باشد به همین دلیل بافندگان به دلیل شباهت آن به عناصر و اشیاء مورد استفاده در زندگی روزمره خود نامگذاری می نمایند.

۳. **نقوش جانوری:** در این گروه نقوش پرندگان بیشترین تنوع را در بین نقوش جانوری داراست. قالی های خمسه با طرح های مرغی شهرت یافته اند و در تمام قالی ها بدون استثناء نقوش پرنده به کار می رود و در قالی هایی که زمینه را تماماً طرح مرغی پر کرده باشد به آن «قالی مرغی» می گویند. (تصویر ۳)

۴. **نقوش ترکیبی:** نقوش مرغ و درخت اصلی ترین نقوش به کار رفته در این گروه است. این نقوش به صورت جداگانه و باهم در پهنه قالی مشاهده می شود، اما در یک ترکیب بندی هویت خاصی پیدا می کند. طایفه غنی و

لوردانی تنها طایفه عرب خمسه هستند که نقوش مرغ و درخت را در دست بافت های خود به کار می برند. (شیرازی، کشاورز و آیت الهی، ۱۳۹۲، ص. ۳۲) فرم به کار رفته این نقشمایه در قالی-خورجین و قالی شبیه هم می باشد. معمولاً دو یا چهار پرنده در طرفین درخت خودنمایی می نماید.

جدول ۵. نقوش انتزاعی، گیاهی و جانوری پر کاربرد و مشترک در قالی های مورد بررسی جامعه آماری. منبع: نگارندگان.

					نقوش انتزاعی پر کاربرد و مشترک در قالی طایفه غنی
شانه	چنگک	شاخ	اره	چل چنگک	
					نقوش گیاهی پر کاربرد و مشترک در قالی طایفه غنی
حاشیه ماهی درهم	حاشیه لوردانی	چنگک	نقوش ایتالی (؟)	کلاک	
					نقوش جانوری و نقوش ترکیبی پر کاربرد و مشترک در قالی طایفه غنی
بته جقه	گل	گل آینه	سیب	گل هشت پر	
					نقوش جانوری و نقوش ترکیبی پر کاربرد و مشترک در قالی طایفه غنی
بوته سه گل	بوته سه گل	بوته سه گل	بته جقه	بته جقه	
					نقوش جانوری و نقوش ترکیبی پر کاربرد و مشترک در قالی طایفه غنی
مرغ هندی	مرغ و درخت	مرغ و درخت	خروس	مرغ	
					نقوش جانوری و نقوش ترکیبی پر کاربرد و مشترک در قالی طایفه غنی
طاووس	عقاب	جوجه	جوجه	جوجه	
					نقوش جانوری و نقوش ترکیبی پر کاربرد و مشترک در قالی طایفه غنی
سگ	بز	بز	بز شاخی	طاووس	

بررسی قالی های قدیمی طایفه غنی بیانگر تنوع نقوش از حیث تعدد و گروه های گیاهی، جانوری و انتزاعی در پهنه قالی است، در قالی های متأخر از نقوش ثانویه که زمینه قالی را پر می کند کمتر استفاده می شود و بافندگان

سعی کرده اند نقوش اصلی را حفظ نمایند. ازدواج های قومی و قبیله ای نیز در تغییر طرح های قالی ها تأثیر گذار بوده، به دلیل ازدواج های فامیلی، علی رغم حفظ چارچوبه اصلی قالی تنوع طرح ها هم کم شده است. (جدول ۲، ۴، ۵) تمایل بافندگان به استفاده از طرح ها و نقوش طبیعی با فرم های گردان در قالی های متأخرتر دیده می شود. طرح های تصویری، طرح هایی با ترنج های غیرهندسی در قالی این طایفه که احتمالاً از قالی های شهری الهام گرفته شده و همچنین استفاده از یک سری نقوش گیاهی و پرند به صورت طبیعی در زمینه بعضی از قالی ها از نمونه های بارز تغییر و تحولاتی که توسط بافندگان صورت گرفته است. (جدول ۶)

جدول ۶. نمونه هایی از نقوش غیرهندسی (طبیعی) بافته شده در قالی های مورد بررسی در جامعه آماری. منبع: نگارندگان.

				نمونه هایی از نقوش انسانی و جانوری
				
				نمونه هایی از نقوش گیاهی
				نمونه نقوش طبیعی طراحی شده بر روی کاغذ شطرنجی

نقوش با فرم طبیعی شامل نقوش گیاهی، انسانی و حیوانی است که در قالی های قدیمی به صورت هندسی توسط بافنده ها بافته شده بود. از جمله طاووس هایی با دم های چتری که جای خود را به طاووس با فرم طبیعی داده است. این قبیل از نقوش به نظر می رسد یا از طریق تولید کننده هایی که در منطقه حضور داشته و قالی استان یزد را در این منطقه رواج داده اند (تصویر ۷)، یا مغازه های نقشه قالی فروشی در شهرستان و یا توسط تحصیل کرده های هنری در روستاها نقوش به صورت جداگانه طراحی شده و مورد استفاده قرار می گیرد. (جدول ۶)

تصویر ۷. دار عمودی قالی بافی با طرح و بافت یزد. منبع: نگارندگان.

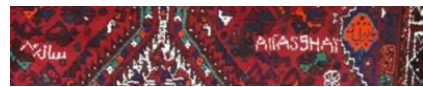

تصویر ۶. درخت بی پایان در زمینه قالی. منبع: نگارندگان.

در سه تخته از قالی های مورد بررسی در جامعه آماری کتیبه‌هایی وجود داشت. کتیبه‌ها با اهداف متفاوتی بر روی قالی بافته می‌شود. «انواع نوشته‌هایی که در کتیبه‌ها با هدف اطلاع‌رسانی بافته می‌شوند و نام استاد طراح و یا بافنده یا کارگاهی که در آن بافت صورت گرفته به همراه تاریخ روی آن بافته می‌شود. گاهی نیز به دلیل بی تجربگی بافنده یا بی سواد بودن او، در مجموع نوشته قابل خواندن نیست». (صباحی، ۱۳۹۳، ص. ۴۶۲) از نقش کتیبه برای نوشتن نام بافنده، تاریخ بافت بهره می‌گیرند و گاهی هم جنبه تزئینی دارد. (آذریاد و حشمتی رضوی، ۱۳۷۲، ص. ۱۴۱) از گذشته‌ها در فرهنگ عشایری نوشتن تاریخ بافت یک قالی متداول نبوده و معنا و مفهوم خاصی نیز نداشته است چون بافندگی از کارهای روزمره آن‌ها محسوب می‌شده است. (پرهام، ۱۳۶۴، ص. ۱۱۲) در قالی‌هایی که توسط عشایر فارس در چند دهه اخیر بافته شده، به کرات، تاریخ در زمینه قالی مشاهده شده است که احتمال قریب به یقین تاریخ بافت آن می‌باشد و این هم می‌تواند از تأثیرات فرهنگ شهری باشد که در آثار هنری تاریخ زده می‌شود. نوشتن نام هم به همان اندازه تاریخ خیلی متداول نبوده مگر اینکه نام سفارش‌دهنده یا خان بوده باشد و یا اینکه قالی برای افراد ذکور خانواده بافت شده باشد. در قالی **تصویر ۸ و ۸-الف** نام به لاتین نوشته شده است. نوشتن با حروف کوچک و بزرگ کلمه لاتین، احتمالاً بافنده با حروف لاتین آشنایی داشته و با توجه به فضای در نظر گرفته شده حروف را تغییر داده است. در ایلات و عشایر تقریباً نام زنان و دختران بر عرصه قالی بافته نمی‌شود، در قالی **تصویر ۹** دارای نام خانم‌ها است، احتمالاً نام استادکار یا مادر کامل نوشته شده «مرضیه اشرف» و دختر «رضیه» که بافنده قالی بوده و صولت‌نژاد به نظر می‌رسد فامیل خانواده است، این بیانگر آن است که قالی‌ها با هدف خودمصرفی بافته می‌شده است. بافت کتیبه در راستای طولی قالی برای بافنده مشکل است، احتمالاً همانند تک نقوش تصویری بر روی کاغذ طراحی و اجرا کرده باشند.

تصویر ۹. نوشته در زمینه قالی، سمت راست بالا: مرضیه اشرف. سمت چپ بالا: صولت‌نژاد، سمت چپ پایین: رضیه. منبع: نگارندگان.

تصویر ۸ و ۸-الف. قالی کتیبه‌دار و جزئیات کتیبه (سمت راست AliASGHAR، سمت چپ سال ۸۰).

منبع: نگارندگان.

ویژگی های رنگ‌بندی قالی های طایفه غنی: کنار هم قرار دادن رنگ‌های تیره و تار پشت سرهم و بر روی هم و دورگیری نگاره‌های تاریک با رنگ‌های تیره‌فام و به‌ویژه شیوه رنگ‌آمیزی «تیره اندر تیره»، بی‌آنکه خطی باریک و روشن این دو را از یکدیگر جدا کند از ویژگی‌های قالی‌بافی ایل و طوایف عرب خمسه می‌باشد. هرچند در قالی‌های متاخر نسبت رنگ‌های روشن به تیره بیشتر از قالی‌هایی است که عمر بیشتری داشتند. به‌کار بردن رنگ‌های تیره در کنار هم که از ویژگی‌های عمومی رنگ قالی‌های خمسه محسوب می‌گردد، از وضعیت اقتصادی این ایل و همچنین می‌تواند ناشی از قلمرو جغرافیایی کوچ ایل باشد^۸. از رنگ‌های مورد دلخواه آن‌ها رنگ‌های سرمه‌ای، قهوه‌ای سیر، بادمجانی، زرشکی سیر. کنار هم قرار گرفتن رنگ‌های تیره در قالی‌های عرب خمسه آنقدر زیاد هست که در نمونه‌های نادر که رنگ زمینه روشن می‌باشد رنگ‌های تیره نقوش، آن را تیره جلوه می‌دهد. نوع رنگ‌گری در قالی‌های این طایفه نسبت به گذشته تغییر پیدا کرده، تعداد محدودی از پشم‌های خودرنگ و رنگ‌گری گیاهی استفاده می‌کردند و رنگ‌گری شیمیایی بیشتر متداول شده است. در چند دهه اخیر در قالی‌بافی این ناحیه رنگ‌گری گیاهی وجود نداشته و قالی‌ها در برابر هجوم رنگ‌های شیمیایی هویت رنگی خویش را از دست داده‌اند. رنگ‌گری قالی‌ها توسط خود بافنده‌ها و با تجربه‌ها در منازل صورت می‌گیرد. در تمامی قالی‌های مورد بررسی رنگ زمینه قرمز بود و برای بدست آوردن این رنگ ابتدا از گیاه روناس و سپس از رنگ شیمیایی برای رنگ‌گری استفاده می‌کنند و یا در رنگ‌هایی که زرد هستند از انواع برگ گیاه‌های بومی به‌همراه رنگ شیمیایی بهره می‌برند و دندانان اصلی آن‌ها نیز زاج سفید، قره‌قورت، لیمو است. (علی‌خانی، مصاحبه، آبان، ۱۳۹۸) در گذشته بافندگان ایل خمسه به رنگ‌های تیره در زمینه، علاقه خاصی داشتند؛ به‌گونه‌ای که بیشتر قالی‌های عرب‌بافت را از قالی‌های دیگر بافندگان فارسی جدا می‌کرد، اما در قالی‌های مورد مطالعه این نوع ترکیب‌بندی در زمینه ملاحظه نگردید.

ویژگی های فنی قالی های طایفه غنی: در روستاهای شهرستان سرچهران دار فلزی افقی مورد استفاده بافندگان طایفه غنی بود، اما در مرکز و شهرستان‌های همجوار مانند بوانات و روستاهای جامعه آماری تولیدکنندگانی در دو دهه اخیر تولید قالی‌های یزد را رواج داده‌اند و به‌همین دلیل از ابزارآلات قالی‌بافی یزد استفاده می‌شود، از آن

بیکره

فصل نامه علمی، دانشکده هنر؛ دانشگاه شهید چمران اهواز

مطالعه ویژگی های طرح و نقش، رنگ و بافت قالی های عشایر عرب خمسه اسکان یافته در روستاهای شهرستان سرچهان (مطالعه موردی: طایفه غنی)

دوره دهم، شماره ۲۵، پاییز ۱۴۰۰ ۳۳-۱۵

۳۰

جمله است، دارهای عمودی (تصویر ۷)، شانه، پاک و برپاکی و استفاده از نقشه^۱ (تصویر ۱۰). در روستاهای مورد مطالعه، از بعد فن شناسی؛ مرحله چیدن پشم، ریسیدن (تصویر ۱۱)، چله کشی، بافت (تصویر ۱۲)، تکمیل و پرداخت نهایی توسط خود بافنده یا اطرافیان انجام می شود.

تصویر ۱۲. قالی بافی در روستای جوکان. منبع: نگارندگان.

تصویر ۱۱. ریسندگی با دوک نخ ریزی در روستای الزهرا. منبع: نگارندگان.

تصویر ۱۰. نقشه یک چهارم قالی یزد رایج در روستاهای مورد مطالعه. منبع: نگارندگان.

گره متقارن به صورت غالب و گره نامتقارن به صورت تفننی و احتمالاً با تأثیرپذیری از ایل همجوار خود یعنی قشقایی ها با مواد اولیه کاملاً پشمی بر روی تار و پود پشمی زده می شود. بعضاً از موی بز نیز در تار و پود بهره می برند و در بعضی نمونه ها در پود نازک، از نخ پنبه ای رنگ قرمز و صورتی و در تارها نیز از نخ پنبه ای استفاده شده بود. خواب قالی ها به نسبت بلند در اندازه هشت میلیمتر می باشد، از چله کشی ثابت که به اصطلاح خود آن ها ترکی هست استفاده می کنند. رنگ پشم هایی که به عنوان تار مورد استفاده قرار گرفته رنگ قهوه ای روشن و دارای رنگ تیره تری نسبت به ایل قشقایی می باشد، تعداد پود همواره دو گانه بوده و غالباً رنگ آن ها قرمز و بعضی مواقع خرمایی است. شیرازه پیچی نیز اغلب دو رنگ به صورت شیرازه لوله ای متصل دو رنگ و در مواردی نادر تک رنگ و در هر حدود بیست سانتیمتر رنگ ها تغییر می کند و رنگ های مورد استفاده از رنگ های پرز قالی می باشد. گلیم بافی ابتدا و انتهای قالی از نوع کرباس بوده که جنس پود با تار متفاوت که اغلب از موی بز یا ترکیبی از موی پشم بهره گرفته اند. آرایش سرچله ها از دو شیوه متداول ۱. گیس باف ۲. گره نخودی استفاده کرده اند. جنس قالی های بافته شده طایفه غنی را می توان قالی های نیم لول به حساب آورد. رج شمار قالی های مورد بررسی بین ۳۰-۲۵ رج در هفت سانتیمتر متغیر بودند^۱. (جدول ۷)

جدول ۷. ویژگی های کلی قالی طایفه غنی اسکان یافته در روستاهای مورد بررسی جامعه آماری. منبع: نگارندگان.

ردیف	عنوان	توضیحات
۱	ابزار آلات	دار فلزی افقی، شانه (کرکیت)، قیچی، کاتر (برای بریدن پرزها)
۲	اندازه های تولیدی	حداقل ۶۰ در ۹۰ سانتیمتر و حداکثر ۴ در ۶ متر، رایج ترین آن ها ۱۲۰ در ۱۸۰ سانتیمتر، ۱۵۰ در ۲۰۰ سانتیمتر می باشد.

ردیف	عنوان	توضیحات
۳	مواد اولیه	تار: پشم دستریس؛ پود: پشم و بیشتر قرمز سوخته؛ پود ضخیم: پشم دستریس؛ پود نازک: پشم دستریس و پنبه؛ پرز (خامه): پشم
۴	گره/ چله کشی/ رجشمار	متداول ترین گره متقارن، چله کشی: ثابت، رجشمار: ۲۵-۳۰
۵	تعداد پود و نوع پودگذاری	دو پود (ضخیم و نازک) و هر چین یک پود
۶	نوع بافت	نیم لول بافت
۷	شیرازه پیچی	شیرازه پیچی متصل و بیشتر دو رنگ (در بعضی نمونه ها هر ۱۰ سانتیمتر یک رنگ انجام می شود و در کل قالی ۴ رنگ)
۸	آرایش سرچله ها	آرایش سرچله ها به صورت گره و گیس بافت
۹	مهر کردن سروته قالی	مهر کردن سروته قالی با استفاده از زنجیره می باشد.
۱۰	نوع پرداخت	هر رج توسط بافنده قیچی می شود.
۱۱	نوع رنگریزی	رنگریزی کاملاً شیمیایی و در منزل انجام می شود. استفاده از بعضی پشم های خودرنگ مثل رنگ مشکی یا قهوه ای
۱۲	حداقل و حداکثر رنگ در یک قالی	حداقل: ۷ رنگ و حداکثر ۱۲ رنگ (۱. لاکه سیر و باز ۲. سرمه ای ۳. آبی سیر و باز ۴. عنابی، قهوه ای ۵. دوغی ۶. سبز کناری، سبز چمنی، سبز هندوانه ای و سبز سیر ۷. زرد لیمویی و زرد خردلی ۸. زرشکی (گل خاری) ۹. شتری و دارچینی ۱۰. سفید ۱۱. مسی ۱۲. مشکی)
۱۳	رایج ترین رنگ ها	۱. سرمه ای ۲. سفید ۳. لاکه ۴. مشکی ۵. آبی ۶. سبز
۱۴	نوع نقشه	نوع نقشه: هندسی، ذهنی بافت، حفظی بافت بدون نقشه یا از روی قالی بافته شده، نقوش طبیعی از روی نقشه بافته می شود.
۱۵	رایج ترین طرح ها	لچک ترنج، سه ترنجی، چهار ترنجی، چند ترنجی (بیشتر از چهار ترنجی)
۱۶	عیوب عمده قالی	عدم رنگریزی سنتی و متداول بودن رنگریزی شیمیایی
۱۷	عمده ترین حسن قالی	استفاده از مواد اولیه پشمی، استفاده از طرح های اصیل و بومی (در نمونه های قدیمی تر)

نتیجه

بررسی های حاصل از مطالعه قالی طایفه غنی بیانگر آن است که، ساختار اصلی ترکیب بندی قالی ها ترنج دار است و در بعضی مواقع بنابه ضرورت خاص سبک زندگی سبب شده تا ابعاد قالی و بالطبع تعداد ترنج ها افزایش یابد. قالی های سه ترنجی رایج ترین ترکیب بندی در بین قالی های مورد بررسی بود. فرم ترنج ها در بعضی از قالی های مورد بررسی از حالت هندسی بودن تغییر نموده و به طرح و نقش قالی های شهری باف نزدیک شده است. الهام پذیری از طرح و نقشه قالی شهری تنها به فرم ترنج ها محدود نشده در بعضی از قالی ها، استفاده از نقوش قالی شهری ملاحظه می شود. در کل به نظر می رسد تمایل بافندگان به استفاده از طرح های غیر هندسی زیاد شده به گونه ای که در قالی های مورد بررسی که عمر کمتری داشتند این امر به وضوح دیده می شود. دلایل متعددی می توان متصور شد؛ تهیه نقوش شطرنجی شده از بازار، ورود تحصیل کرده های هنری در عرصه تولید قالی عشایری، الگوپذیری از عناصر پیرامون خود به شکل طبیعی. متداول شدن تولید قالی های یزدی در منطقه که به نظر می رسد بسیاری از نقوش ختایی (گل، غنچه، برگ) از آن الهام گرفته شده و به صورت جداگانه در زمینه قالی طایفه غنی بافته شده است. در قالی های متاخرتر از تنوع و تعدد نقوش کاسته شده، زمینه خلوت تر و با قرینه

بیشتر بافته شده است. در بعد رنگرزی و رنگ‌بندی؛ قالی‌های استان فارس به لحاظ داشتن رنگرزی گیاهی آن در بازارهای داخلی و خارجی همیشه طرفداران خاصی داشته است. بعد از یکجانشینی گروه‌های عشایری طایفه غنی این ویژگی فراموش شده است، مگر در موارد استثنایی الیاف را رنگرزی گیاهی می‌نمایند. از دلایل کاهش آن می‌توان یکجانشین شدن عشایر و عدم دسترسی آن‌ها به گیاهان رنگرزا در مسیر کوچ یا مناطق قشلاق یا در کوه‌های مناطق ییلاق، نا آگاهی و دانش کم بافنده، سهل‌الوصول بودن رنگ‌های شیمیایی، فرآیند ساده‌تر به‌دست آوردن رنگ‌های شیمیایی نسبت به رنگ‌های گیاهی، عدم تخصص در به‌دست آوردن تنوع رنگی در رنگرزی گیاهی باعث بروز همچون مشکلاتی شده است. رنگ‌های لاک، سرمه‌ای و سفید از محبوب‌ترین رنگ‌ها در نزد بافندگان است. از نظر ویژگی‌های فنی؛ مواد اولیه تشکیل‌دهنده قالی‌ها تمام‌پشم بوده که همین امر باعث نرمی قالی شده است. گره متقارن، پودگذاری دوگانه، شیرازه دو رنگ، گلیم‌بافی کرباس از ویژگی‌های قالی‌بافی طایفه غنی است. در پود نازک و همچنین در بعضی موارد نادر در تارها از نخ پنبه‌ای استفاده شده بود، این ویژگی هم می‌تواند همجواری با روستاها و شهرهایی که قالی‌های یزد در آنجا رونق گرفته برشمرد.

پی‌نوشت

۱. از دلایل اسکان عشایر می‌توان این موارد را ذکر کرد: از دست دادن مراتع، نفوذ فرهنگ و ساختار شهری در عشایر، عدم توانایی مالی همراه با از دست دادن دام‌ها، بروز پدیده خشکسالی در طول سال‌های متمادی، طرح سامان‌دهی خروج دام‌ها از جنگل (رفیع‌فر و قربانی ریگ، ۱۳۸۶، ص. ۶۵).
۲. مجموعه عوامل نوسانات جوی، کمبود علوفه در مواقع خشکسالی، امید به رفاه و استفاده از امکانات از قبیل بهداشت، درمان و ... که باعث می‌شود عشایر در درازمدت زندگی کوچ‌نشینی را ترک و در جوار یک شهر یا روستا ساکن شود اسکان خودجوش گویند.
۳. دست‌بافته‌های عشایری و روستایی فارس جلد اول (۱۳۶۴)، جلد دوم (۱۳۷۱) انتشارات امیرکبیر. شاهکارهای فرش‌بافی فارس (۱۳۷۵) انتشارات سروش.
۴. آمار این قسمت از دهیاری روستاها اخذ شده است.
۵. حق‌الزحمه یک روز کار (۸ ساعت) در زمین‌های کشاورزی در سال ۱۳۹۹ حدود ۱۲۰ هزار تومان بود، در صورتی که یک نفر حدود ۲۰ روز در ماه در زمین کشاورزی کار کند میزان دریافتی آن خیلی بیشتر از آن است که یک بافنده متبخر قالی‌ای را بیافند به شرطی که قالی ایشان خریدار داشته باشد.
۶. به‌دلیل سردسیر بودن منطقه در فصل پاییز و زمستان فعالیت‌های کشاورزی و کار کردن زنان در زمین‌های کشاورزی صورت نمی‌گیرد.
۷. در خلاصه‌بافی (تمایل به خلوت بودن زمینه دست‌بافته) بر خلاف مفصل‌بافی (تمایل به شلوغ بودن زمینه دست‌بافته) بافنده تلاش و تمایلی در شلوغ کردن و بالا بردن تراکم نقوش در زمینه ندارد (افروغ، ۱۳۹۴، ص. ۱۲۹).
۸. طرح‌های قالی یزد از طرح‌های گردان بوده که بافنده بالاجبار می‌بایست از روی نقشه قالی بیافد.
۹. در استان فارس هرچه از شرق به سمت غرب استان پیش می‌رویم میانگین بارندگی سالیانه، پستی و بلندی‌ها، پوشش گیاهی بیشتر می‌باشد. تأثیر قلمرو جغرافیایی کوچ ایلات خمسه که در شرق فارس حرکت می‌کنند نسبت به ایل قشقایی که از مرکز به سمت غرب می‌باشد ابتدا در نوع تولیدات دامی آن‌ها (ایل قشقایی دارای گوسفند بیشتر و ایلات خمسه دارای بز بیشتر) دیده می‌شود و سپس در رنگرزی و رنگ‌بندی دست‌بافته‌های آن می‌توان مشاهده نمود.
۱۰. در رابطه با شیوه بافت قالی‌های قدیمی طایفه غنی نک (Opie, 1981, pp. 73-111; Opie, 1992, pp. 190-211; Hesougo, 1978, pp. 130-137)

منابع

- آذرباد، حسن و حشمتی رضوی، فضل اله. (۱۳۷۲). *فرشنامه ایران*. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه).
- ادواردز، آرتور سیسیل. (۱۳۶۸). *قالی ایران* (ترجمه مهین دخت صبا). تهران: فرهنگسرا.
- افروغ، محمد. (۱۳۹۴). خلاقیت و نوآوری، پشتوانه کارآفرینی در دستبافته های عشایر قشقایی. *فرهنگ مردم ایران*، ۴۰(۱ و ۴۱)، صص. ۱۵۰-۱۲۷.
- افشار سیستانی، ایرج. (۱۳۶۶). *مقدمه ای بر شناخت ایلها، چادرنشینان و طوایف عشایری ایران* (جلد ۲). تهران: مؤلف.
- ایوانف، میخائیل سرگی یویچ. (۱۳۸۵). *عشایر جنوب* (ترجمه کیوان پهلوان و معصومه داد). تهران: آرون.
- پرهام، سیروس. (۱۳۶۴). *دستبافته های عشایری و روستایی فارس* (جلد ۱). تهران: امیرکبیر.
- پرهام، سیروس. (۱۳۷۱). *دستبافته های عشایری و روستایی فارس*. (جلد دوم). تهران: امیرکبیر.
- پرهام، سیروس. (۱۳۷۵). *شاهکاری قالی بافی فارس*. تهران: سروش.
- پرهام، سیروس. (۱۳۸۳). تازه های عرب جنی. *فرش دستباف ایران*، ۲۳(۲۴-۲۳)، صص. ۲۹-۲۲.
- پرهام، سیروس. (۱۳۸۳). راز و رمز طرح های عرب جنی (ترجمه هوشنگ رهنما). *فرش دستباف ایران*، ۲۳(۲۴)، صص. ۱۴-۲۴.
- پشتوتنی زاده، آزاده. (۱۳۹۷). نقش پادشاه و ملکه جنیان در فرش عرب جنی فارس. *گلجام*، ۱۴(۳۳)، صص. ۵۰-۲۱.
- دادور، ابوالقاسم، رسولی، اعظم. (۱۳۸۹). تحلیلی چند بر قالیچه های عرب جنی فارس. *گلجام*، ۶(۱۵)، صص. ۸۰-۵۵.
- رفیع فر، جلال الدین و قربانی ریگ، رضا. (۱۳۸۶). تغییرات فرهنگی از کوچ به اسکان (نمونه موردی عشایر تالش در طول سه نسل). *مطالعات جامعه شناختی*، ۳(۳۱)، صص. ۸۰-۵۷.
- ژوله، تورج. (۱۳۸۱). *پژوهشی در قالی ایران*. تهران: انتشارات یساولی.
- سهام پور، هوشنگ. (۱۳۷۷). *تاریخچه ایلات و عشایر عرب خسته*. شیراز: کوشا مهر.
- شهبازی، عبدالله. (۱۳۶۹). *مقدمه ای بر شناخت ایلات و عشایر*. تهران: نشر نی.
- شیرازی، علی اصغر، کشاورز، حسام و آیت اللهی، حبیب الله. (۱۳۹۲). بررسی ویژگی های نقش بردازی، رنگ آمیزی و بافتار قالی خورجین های عرب جبار فارس. *گلجام*، ۹(۲۴)، صص. ۵۴-۲۷.
- صباحی، سید طاهر. (۱۳۹۳). *قالین (تاریخ و هنر قالی بافی مشرق زمین)* (جلد ۱). تهران: خانه فرهنگ و هنر گویا.
- مبینی، مهتاب و اسکندری، انسیه. (۱۳۹۴). بررسی طرح و نقش قالی طایفه گشنی و مقایسه آن با قالی های ایل عرب. *همایش ملی فرش دستباف خراسان جنوبی*، دانشگاه بیرجند.
- مرکز آمار ایران. (۱۳۹۸). *سرشماری عشایر کوچنده کشور در سال ۱۳۸۷*.
- Housego, J. (1978). *Tribal Rugs; An Introduction to the Weaving of the Tribes of Iran*. London: Van Nostrand Reinhold Company.
- Opie, J. (1992). *Tribal Rugs; Nomadic and Village Weavings from the Near East and Central Asia*. Portland: The Tolstoy Press.
- Opie, J. (1981). *Tribes of Southern Persia, Late 19th Early 20th Century*. Portland: James Opie Oriental Rugs.

